

104

Dr Sable VAC
2019-20

18

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	नाविन्यपूर्ण आध्यात्मिक भूमिका प्रा. डॉ. स्मिता शेंडे	१-६
२	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरणे व सद्यःस्थिती प्रा. डॉ. विनायक खिल्लार	७-९
३	राजर्षी शाहू महाराजांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान डॉ. संजय कांबळे	१०-१३
४	राजर्षी शाहू महाराजांचे कल्याणकारी धोरण आणि सद्यःस्थिती डॉ. रमेश वाघमारे	१४-१६
५	अस्पृश्यांचे उद्धारकर्ते : राजर्षी शाहू महाराज प्रा. डॉ. पावडे के. डब्ल्यु.	१७-२०
६	राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक सुधारणा आणि वर्तमान काळातील प्रस्तुतता प्रा. डॉ. नामानंद गौतम साठे	२१-२३
७	राजर्षी शाहू महाराजांचे महिला सक्षमीकरण विषयी धोरणे आणि सद्यस्थिती प्रेमकुमार कौशल्य	२४-२६
८	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरणे व सद्यस्थिती डॉ. शशिकांत गोकूळ साबळे	२७-३१
९	राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य कु. रूपाली एस. कणसे	३२-३६
१०	राजर्षी शाहू महाराज यांचे सामाजिक व शैक्षणिक विचार प्रा. पुरुषोत्तम रा. बांडे	३७-४१
११	राजर्षी शाहू महाराजांचे प्रशासकीय विचार प्रा. डॉ. केशव दत्तराव तिडके	४२-४५
१२	राजर्षी शाहू महाराजांच्या लोककल्याणकारी धोरणाची वर्तमानकालीन प्रासंगिकता डॉ. गंगणे जीवन सुदाराम	४६-५०
१३	राजर्षी शाहू महाराजांचे महिला सक्षमीकरणाविषयीचे धोरणे आणि सद्यस्थिती जयवंत पिराजी जुकरे	५१-५५

८. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरणे व सद्यस्थिती

डॉ. शशिकांत गोकूळ साबळे

इतिहास विभाग प्रमुख, बिटको-चोंडक-बिटको महाविद्यालय, नाशिक रोड.

सारांश

आद्यवत महाराष्ट्राच्या जडणघडणीचा ऐतिहासिक आढावा घेतला असता, प्राचीन काळापासून तर आधुनिक काळापर्यंत महाराष्ट्राच्या प्रबोधनाला एक परंपरा लाभलेली आहे. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत अनेक राजकीय व सामाजिक नेत्यांचे यात प्रामुख्याने लोकहिवादी, आगरकर, महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज, महर्षी कर्वे, विठ्ठल रामजी शिंदे इत्यादी समाजसुधारकांनी महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत व महाराष्ट्रास प्रगतीकडे नेण्यास फार मोठे योगदान दिले आहे. महाराष्ट्राच्या सामाजिक परिवर्तनाची सुरुवात ही मुख्यतः महात्मा फुले यांनी केली खऱ्या अर्थाने सामाजिक क्रांतीचे कार्य त्यांनी सुरु केले. अनेक शतकानुशतके सामाजिक गुलामगिरीत बावरणान्या शेतकरी, दलित, अस्पृश्य व बहुजन या वंचित स्तरातील जाती-जमातीच्या समाज जीवनामध्ये नवचैतन्य निर्माण करून समाजात परिवर्तनवादी विचारधारा पेरली. त्यांच्याच पावलावर पाऊल ठेवून ठामपणे उभे राहणारे राजर्षी शाहू महाराज यांनी आपल्या कारकीर्दीत शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी, दलितांच्या उन्नतीसाठी, सर्वसामान्य व्यक्तीच्या जीवनाला परिवर्तन करणारी शिक्षण व्यवस्था निर्माण करून कोल्हापूर संस्थानात कायदे करून शेतकरी, दलित, अस्पृश्य व बहुजनांना विकासाची हमी देऊन राजर्षी शाहू महाराजांनी मोठे योगदान दिले.

थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास समाज विकास विचारप्रवाहने कृतिशील कार्य करणाऱ्या या महामानवाने संपूर्ण जनसमुदायाच्या विकास कार्यासाठी शिक्षण ही कळी जाणून त्यातून भविष्याचा वेध घेणे कामी विविध ध्येय धोरणे आखली व आमलातही आणली, याच धोरणांच्या परिपाठामुळे, त्यांच्या कर्तृत्वामुळे इ. स. 1919 साली कानपूरच्या कुर्मी क्षत्रीय परिषदेने त्यांना राजर्षी हा किताब दिला व त्यांच्या कार्याची दखल घेऊन स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय प्रशासनाने, राज्य प्रशासनाने आपल्या ध्येय धोरणांमध्ये, योजनांमध्ये त्यांच्या सूचनात्मक योजनांना अमलात आणून भारतीयांचे सर्वसामान्य व्यक्तींचे जीवनमान उंचावण्यास प्रयत्न करताना दिसत आहेत.

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाची धुरा खऱ्या अर्थाने खांद्यावर घेणारे करते सुधारक राज्यकर्ते छत्रपती शाहू महाराज, राजर्षी शाहू महाराज, कोल्हापूरचे शाहू व चौथे शाहू या नावाने प्रसिध्द होते. शाहू महाराजांचा जन्म 26 जून 1874 रोजी कागल येथे घाटगे घराण्यात झाला. त्यांचे मूळ नाव यशवंत, त्यांच्या वडिलांचे नाव जयसिंगराव उर्फ आप्पासाहेब तर आईचे नाव राधाबाई होते. कोल्हापूर संस्थानाचे राजे चौथे शिवाजी महाराज यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी 17 मार्च 1884 रोजी यशवंतरावांना दत्तक घेतले व शाहू हे नाव ठेवले. वयाच्या विसाव्या वर्षी म्हणजेच इ. स. 1904 मध्ये गादीवर आले. कोल्हापूरच्या गादीवर आल्यावर अल्पकाळातच त्यांनी समाजपरिवर्तनाची चळवळ आपल्या खांद्यावर घेतली. इ. स. 1922 पर्यंत त्यांनी हे कार्य अविरत चालू ठेवले. एकूण 28

वर्षाच्या या कलतकपीक्या त्यांनी अनेक सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक क्षेत्रात परिवर्तन करणारे निर्णय घेतले. आपल्या कार्याचा आदर्श सर्वयुद्धे प्राप्त होता. समाजातील वर्गात्मक विभेदांसाठी न जुमानता त्यांनी दलित, वारपूर, मागासवर्गीय समाजाच्या विकासासाठी महत्वाची भूमिका बजावली. महाराजांनी आपल्या विचारातून व निर्णयातून आपल्या कारकीर्दीत प्राथमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण, अल्पवय समाजासाठी शिक्षण प्राप्त करून देण्यासाठी चांगले निर्णय घेतले. महाराष्ट्रात शैक्षणिक क्रांती झाल्याशिवाय सर्वांगीण विकास होऊ शकत नाही या भूमिकेतून महाराजांनी शैक्षणिक विचार रुजविण्याचे कार्य केले. त्यांच्या कार्यबद्दल प्रबोधनकार ठाकरे म्हणतात, "एक पट्टीचा राजकारणी, रसिक कलाप्रेमी, खंदीर समाजसुधारक, धाडसी धर्म क्रांतिकारक, सक्रिय अल्पवयधारक, निष्कषया छात्रीचा शिकारी, दिन दुनियेच्या भवितवेवर प्रकाश पाडणारा सर्वसाईट" असा दाखवता त्यांच्या कार्याचा गौरवोद्गार करण्यात आला आहे. त्यांच्या व्येयधोरणाची रूढत नविच्यात स्वातंत्र्यानंतर शासकीय स्तरावर होणे हे त्यांच्या कार्याची पावती होय.

राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षण संदर्भातील धोरणे व सधस्थिती

समाजात स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व अत्यंत मोलाचे आणि महत्त्वाचे आहे. कारण सुशिक्षित माता आपल्या आयुष्यात अनेक जीवांना साक्षर करू शकतील आणि विकसित देशाला जन्म देतील ही बाब राजर्षी शाहू महाराजांनी वेळीच हेरून विन्याना सुशिक्षित केले. स्त्री साक्षर झाली म्हणजे कुटुंब व समाज विकसित होईल आणि स्त्री शिक्षणाने स्त्रीला दिले जाणारे दुष्प्रभ रचान नष्ट होऊन तिला मानाचे स्थान प्राप्त होईल या कार्यासाठी शाहू महाराजांनी स्वयंभावाई केळकर यांना स्वतंत्र शिक्षण अधिकारी म्हणून नियुक्त केले. प्रत्येक मुलाला त्याचा प्रथम पाठ हा आईकडून प्राप्त होत असतो. म्हणून आई शिक्षीत होणे खूप महत्त्वाचे आहे. यासाठी शाहू महाराजांनी स्वतंत्र मुलींची शाळा काढून स्त्री शिक्षणाचा उत्तेजन प्राप्त करून दिले. यासाठी त्यांनी सर्वोत्कृष्ट शिक्षकांना बहिरो देखील जाहीर केले. मुलींसाठी प्रोत्साहनपर किष्कृत्यांचे नियोजन केले. मुलींना मोफत शिक्षण देऊ केले स्त्री एक मुलगी, बहिण, स्त्री अर्थी आई या भूमिकेतून वाढत असते आणि ती कोणत्याही काळात प्रेरणादायी मार्गदर्शक होऊ शकते आणि त्यातून नव महाराजांनी इ. स. 1919 मध्ये प्रौढ व मागासलेल्या स्त्रियांसाठी एक अध्यादेश काढून स्त्री शिक्षणासाठी त्यात नियम ठरवण्यासाठी मोफत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. या धोरणामुळे स्त्रीला आत्मविकास करण्यासाठी प्रेरणा व प्रोत्साहन प्राप्त झाले. आपण कोणावर ओझे न राहता स्वतंत्र शिक्षणाने स्वतःचा विकास करून घेऊन शिक्षणाच्या क्षेत्रात आपण स्वयं बनू ही भूमिका त्यावेळेस स्त्रियांमध्ये तयार झाली. परिणामी पुरुषाप्रमाणे देशाचा विकास करण्यात महिलांना योग्य हातभार आज आपणास असल्याचे दिसून येत आहे. शाहू महाराजांच्या विचारातून शासकीय स्तरावर देखील स्त्री शिक्षणासाठी महत्वाची पायले विविध योजनांच्या माध्यमातून विस्तृत वेगळे त्यात प्रामुख्याने सधस्थितीत सर्वत्र मुलींना बारावीपर्यंत मोफत शिक्षण करतुर्या यांची धारिका विद्यालय योजना, अल्पवयच्या समाजातील मुलींसाठी बहिरो योजना, ज्ञानज्योती सामित्रीबाई फुले लेक शिकवा अभियान मुलींचे सर्वांगीण योजना, वीर वराहनाथ शैक्षणिक संघमंडळ मुलींच्या शिक्षणासाठीचा राष्ट्रीय प्रकल्प राबवला जात आहे. मुलींसाठी परिश्रमापूर्विक केंद्रे, केंद्रे प्रसार योजना, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान अंतर्गत मुलींना स्वयंसाक्षर परिश्रम, मातारच्या स्त्री शिक्षणाच्या या अनुषंगाने सधस्थितीत असलेले शासकीय योजनांमध्ये राजर्षी शाहू महाराजांच्या निर्णयाची अमलबजावणी प्राप्त झाल्याचे दिसून येत आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांचे प्राथमिक शिक्षण संदर्भातील धोरणे व सधस्थिती

मागील काळापासून भारतीय समाजामध्ये स्त्री चतुर्वर्णीय व्यवस्थेकडे असल्याचे दिसून येते. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अशा चारही वर्गातील स्त्रियांच्या कार्यबद्दलीची प्रकट ठरलेली होती. या चौकटीबाहेर सर्वसामान्य

वर्गीय जात रक्ता नष्टात, तरतूत विवेचना करण्यात येऊन आताही स्त्री केंद्र असे भाग पल्लवपीकृत तामुने कोबारीचा ठेक दिला होता. उच्चवर्गीयानी असेच कल्पना व संस्थाकल्पने प्राथमिककाले स्त्रीचे प्राथम्य कार्यवे देवतीत उच्चवर्गीयांची वहियट होती. असा परिस्थितीत शिक्षकविद्यालय अनुषंगीय शिक्षण संस्थातून प्रारंभिक शिक्षण प्राप्त करून देण्यासाठी चांगले निर्णय घेतले. महाराजांनी आपल्या विचारातून व निर्णयातून आपल्या कारकीर्दीत प्राथमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण, अल्पवय समाजासाठी शिक्षण प्राप्त करून देण्यासाठी चांगले निर्णय घेतले. महाराष्ट्रात शैक्षणिक क्रांती झाल्याशिवाय सर्वांगीण विकास होऊ शकत नाही या भूमिकेतून महाराजांनी शैक्षणिक विचार रुजविण्याचे कार्य केले. त्यांच्या कार्यबद्दल प्रबोधनकार ठाकरे म्हणतात, "एक पट्टीचा राजकारणी, रसिक कलाप्रेमी, खंदीर समाजसुधारक, धाडसी धर्म क्रांतिकारक, सक्रिय अल्पवयधारक, निष्कषया छात्रीचा शिकारी, दिन दुनियेच्या भवितवेवर प्रकाश पाडणारा सर्वसाईट" असा दाखवता त्यांच्या कार्याचा गौरवोद्गार करण्यात आला आहे. त्यांच्या व्येयधोरणाची रूढत नविच्यात स्वातंत्र्यानंतर शासकीय स्तरावर होणे हे त्यांच्या कार्याची पावती होय.

राजर्षी शाहू महाराजांचे प्राथमिक शिक्षण संदर्भातील धोरणे व सधस्थिती

समाजात स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व अत्यंत मोलाचे आणि महत्त्वाचे आहे. कारण सुशिक्षित माता आपल्या आयुष्यात अनेक जीवांना साक्षर करू शकतील आणि विकसित देशाला जन्म देतील ही बाब राजर्षी शाहू महाराजांनी वेळीच हेरून विन्याना सुशिक्षित केले. स्त्री साक्षर झाली म्हणजे कुटुंब व समाज विकसित होईल आणि स्त्री शिक्षणाने स्त्रीला दिले जाणारे दुष्प्रभ रचान नष्ट होऊन तिला मानाचे स्थान प्राप्त होईल या कार्यासाठी शाहू महाराजांनी स्वयंभावाई केळकर यांना स्वतंत्र शिक्षण अधिकारी म्हणून नियुक्त केले. प्रत्येक मुलाला त्याचा प्रथम पाठ हा आईकडून प्राप्त होत असतो. म्हणून आई शिक्षीत होणे खूप महत्त्वाचे आहे. यासाठी शाहू महाराजांनी स्वतंत्र मुलींची शाळा काढून स्त्री शिक्षणाचा उत्तेजन प्राप्त करून दिले. यासाठी त्यांनी सर्वोत्कृष्ट शिक्षकांना बहिरो देखील जाहीर केले. मुलींसाठी प्रोत्साहनपर किष्कृत्यांचे नियोजन केले. मुलींना मोफत शिक्षण देऊ केले स्त्री एक मुलगी, बहिण, स्त्री अर्थी आई या भूमिकेतून वाढत असते आणि ती कोणत्याही काळात प्रेरणादायी मार्गदर्शक होऊ शकते आणि त्यातून नव महाराजांनी इ. स. 1919 मध्ये प्रौढ व मागासलेल्या स्त्रियांसाठी एक अध्यादेश काढून स्त्री शिक्षणासाठी त्यात नियम ठरवण्यासाठी मोफत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. या धोरणामुळे स्त्रीला आत्मविकास करण्यासाठी प्रेरणा व प्रोत्साहन प्राप्त झाले. आपण कोणावर ओझे न राहता स्वतंत्र शिक्षणाने स्वतःचा विकास करून घेऊन शिक्षणाच्या क्षेत्रात आपण स्वयं बनू ही भूमिका त्यावेळेस स्त्रियांमध्ये तयार झाली. परिणामी पुरुषाप्रमाणे देशाचा विकास करण्यात महिलांना योग्य हातभार आज आपणास असल्याचे दिसून येत आहे. शाहू महाराजांच्या विचारातून शासकीय स्तरावर देखील स्त्री शिक्षणासाठी महत्वाची पायले विविध योजनांच्या माध्यमातून विस्तृत वेगळे त्यात प्रामुख्याने सधस्थितीत सर्वत्र मुलींना बारावीपर्यंत मोफत शिक्षण करतुर्या यांची धारिका विद्यालय योजना, अल्पवयच्या समाजातील मुलींसाठी बहिरो योजना, ज्ञानज्योती सामित्रीबाई फुले लेक शिकवा अभियान मुलींचे सर्वांगीण योजना, वीर वराहनाथ शैक्षणिक संघमंडळ मुलींच्या शिक्षणासाठीचा राष्ट्रीय प्रकल्प राबवला जात आहे. मुलींसाठी परिश्रमापूर्विक केंद्रे, केंद्रे प्रसार योजना, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान अंतर्गत मुलींना स्वयंसाक्षर परिश्रम, मातारच्या स्त्री शिक्षणाच्या या अनुषंगाने सधस्थितीत असलेले शासकीय योजनांमध्ये राजर्षी शाहू महाराजांच्या निर्णयाची अमलबजावणी प्राप्त झाल्याचे दिसून येत आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांचे प्राथमिक शिक्षण संदर्भातील धोरणे व सधस्थिती

मागील काळापासून भारतीय समाजामध्ये स्त्री चतुर्वर्णीय व्यवस्थेकडे असल्याचे दिसून येते. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अशा चारही वर्गातील स्त्रियांच्या कार्यबद्दलीची प्रकट ठरलेली होती. या चौकटीबाहेर सर्वसामान्य

राष्ट्रवादी भावा उभायना आत्म कान्ठायुष्य सेट सेट, शैली सारवण परिस भूखन उशील शालेय विभागात शिष्टयुक्ता केला जातात. यान्त्रण राष्ट्र सारवातांच्या शिक्षण क्षेत्रातील पुणर्विचार अग्रुण्य शिष्टयुक्ता भवत आताया कालात रचता येते.

पारधी राष्ट्र सारवातांचे सामाजिक शिक्षणाचा प्रसार संदर्भातील धोरणे व साधनशिक्षी

उत्तरी राष्ट्र सारवातांची पारधी लोकसंस्कृतीवरील प्रत्येक पावत शाळा सुरू केला. सरकारी मध्यालयातून दरवर्षी शैक्षणिक उत्तरी राष्ट्र केले देवाता देवतात सर्व कल्याणेशा शिक्षण क्षेत्रात सर्व कल्याणास प्रभावा दिले. शैक्षणिक सुविधा प्राप्त करून देण्यात भर दिला. सामाजिक शिक्षण क्षेत्र हे प्रगत सरकारचे प्रमुख कर्तव्य असे धोरण त्याची स्वीकारले. याच धोरणाने सामाजिक शिक्षणाचा प्रसार शाळा शिष्टयुक्तांचे सामाजिककरण करणे ही उद्दिष्टे साधण्यात सर्व शिक्षा अभिधान यातून पारधी राष्ट्र महाराजांच्या सामाजिक शिक्षण प्रसार धोरणाची सुरु सुरु निदर्शनांस देतात. एकंदरीत शैक्षणिक सुविधा योग्यरिवाजा शेतकरी समाजाचा प्राप्त करून देण्यासाठी आदेशात प्रस्ताव देतात.

पारधी राष्ट्र महाराजांचे दक्षिण उत्तराखण्ड व बहुतराजत शिक्षणाचा प्रसार संदर्भातील धोरणे व साधनशिक्षी

महाराजांच्या राजा आणि राजा मन्त्रा माणूस असे वर्णन पारधी राष्ट्र महाराजांच्या बाबतीत केले जाते. कारण शिक्षण प्रसार हा सर्वसमावेशकच दौरेवला पाहिजे याची कळकळ अपभारण करता सुधारक होय. शिक्षणाशिवाय कोणत्याच देवाची उत्तरी जाती नाही असे दक्षिणत सांगतो. शिक्षणाचेच आपला तत्त्वोपाय आहे असे राष्ट्र महाराजांचे ठाम होते आणि म्हणून राष्ट्र महाराजांनी कोटसुखत असुरायांसाठी भोक्त शिक्षण देण्याची तरतूद केली. त्यांच्यासाठी शाळा वसविणारे शाळेचे साहित्य व आर्थिक सहायता भरता देण्यास सुरुवात केली. शिक्षणाशिवाय बहुतराजत व पंढरी त्यांच्याच सुधारणा होणे सध्या नाही आणि म्हणून अनेक शाळांची सुरुवात करून माध्यमिक शिक्षण व उच्च शिक्षणाचा प्रसार दिले. व्यवसायिक शिक्षणाचा यती प्रसार करून दिली. उत्तम प्रतीचे शिक्षक तयार करण्यासाठी शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण केंद्र सुरू केले. आधुनिक विचार करण्यात प्रयत्न असलेला यात कृतिशील महाराजांचेच आपले धोरण अग्रुण्य स्थान परितर्जन कायदात झोकून दिले.

उत्तरी राष्ट्र महाराजांच्या सुधारणात्मक निर्णयानुसार स्वातंत्र्योत्तर कालात भारत सरकार व महाराष्ट्र सरकारने बनवलेल्या शाळांची योग्यतेने जनसमुदायाकरिता अनेक शैक्षणिक सुविधा निर्माण केला. शाळा अनुसूचित करून शाळांवर प्रवृत्ति दिली. दुर्गम भागात आसपासी निर्मिती करून मुलांसाठी शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. आर्थिक व सामाजिक शिक्षणावर भर दिला. शैक्षणिक सुविधा भोक्त उपलब्ध करून दिल्या. या सर्व बाबी नकारत येत सार महाराजांचे राष्ट्र महाराजांची निर्णय आजच्या घडीला अमलात येताना दिसून येतात. परिणामी शिक्षणाशिवाय कोटसुखत देवाची उत्तरी जाती नाही हे राष्ट्र योग्य करताना दिसून येतात. शैक्षणिक विविध शिष्टयुक्ता व शैक्षणिक क्षेत्र संपन्न उत्तरी राष्ट्र महाराजांचे कार्य महाराष्ट्र शासनाच्या धोरणांना निरिहातच सांगण्यास सकारण दिसून येतात. त्याच वेळी म्हटले तर राष्ट्र महाराजा हे एक जन कल्याणासाठी जनहितकारी शासनाचे यत्न होते. प्रगत शासनांचे सारही दुरुवृत्ती आपणाने दिसून येते. स्त्री प्रजन असे प्राथमिक शिक्षण पंढरी राष्ट्र दक्षिण उत्तराखण्ड व उत्तराखण्ड यांचे शासनांच्या बाबतीत पोहोचण्याचे कार्य असे या सर्वच धोरणांचे स्वरूपे विचार दिसून येते. शैक्षणिक क्षेत्रात यत्न केले जाणे. शाळांची सुविधांचा सकारात्मक बाबीबरोबर मकारात्मक बाबी निदर्शनास येताना महाराजांचे महत्त्व जाणवते. पारधी राष्ट्र महाराजांची परितर्जन घडवून आणणे. पारधी काळ बदलला तरी महाराजांचा महत्त्व होत आहे. शाळांची सुविधांचा सकारात्मक बाबीबरोबर मकारात्मक बाबी निदर्शनास येताना महाराजांचे महत्त्व जाणवते.

पारधी राष्ट्र महाराजांच्या सुधारणात्मक निर्णयानुसार स्वातंत्र्योत्तर कालात भारत सरकार व महाराष्ट्र सरकारने बनवलेल्या शाळांची योग्यतेने जनसमुदायाकरिता अनेक शैक्षणिक सुविधा निर्माण केला. शाळा अनुसूचित करून शाळांवर प्रवृत्ति दिली. दुर्गम भागात आसपासी निर्मिती करून मुलांसाठी शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. आर्थिक व सामाजिक शिक्षणावर भर दिला. शैक्षणिक सुविधा भोक्त उपलब्ध करून दिल्या. या सर्व बाबी नकारत येत सार महाराजांचे राष्ट्र महाराजांची निर्णय आजच्या घडीला अमलात येताना दिसून येतात. परिणामी शिक्षणाशिवाय कोटसुखत देवाची उत्तरी जाती नाही हे राष्ट्र योग्य करताना दिसून येतात. शैक्षणिक विविध शिष्टयुक्ता व शैक्षणिक क्षेत्र संपन्न उत्तरी राष्ट्र महाराजांचे कार्य महाराष्ट्र शासनाच्या धोरणांना निरिहातच सांगण्यास सकारण दिसून येतात. त्याच वेळी म्हटले तर राष्ट्र महाराजा हे एक जन कल्याणासाठी जनहितकारी शासनाचे यत्न होते. प्रगत शासनांचे सारही दुरुवृत्ती आपणाने दिसून येते. स्त्री प्रजन असे प्राथमिक शिक्षण पंढरी राष्ट्र दक्षिण उत्तराखण्ड व उत्तराखण्ड यांचे शासनांच्या बाबतीत पोहोचण्याचे कार्य असे या सर्वच धोरणांचे स्वरूपे विचार दिसून येते. शैक्षणिक क्षेत्रात यत्न केले जाणे. शाळांची सुविधांचा सकारात्मक बाबीबरोबर मकारात्मक बाबी निदर्शनास येताना महाराजांचे महत्त्व जाणवते. पारधी राष्ट्र महाराजांची परितर्जन घडवून आणणे. पारधी काळ बदलला तरी महाराजांचा महत्त्व होत आहे. शाळांची सुविधांचा सकारात्मक बाबीबरोबर मकारात्मक बाबी निदर्शनास येताना महाराजांचे महत्त्व जाणवते.

पारधी राष्ट्र महाराजांच्या सुधारणात्मक निर्णयानुसार स्वातंत्र्योत्तर कालात भारत सरकार व महाराष्ट्र सरकारने बनवलेल्या शाळांची योग्यतेने जनसमुदायाकरिता अनेक शैक्षणिक सुविधा निर्माण केला. शाळा अनुसूचित करून शाळांवर प्रवृत्ति दिली. दुर्गम भागात आसपासी निर्मिती करून मुलांसाठी शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. आर्थिक व सामाजिक शिक्षणावर भर दिला. शैक्षणिक सुविधा भोक्त उपलब्ध करून दिल्या. या सर्व बाबी नकारत येत सार महाराजांचे राष्ट्र महाराजांची निर्णय आजच्या घडीला अमलात येताना दिसून येतात. परिणामी शिक्षणाशिवाय कोटसुखत देवाची उत्तरी जाती नाही हे राष्ट्र योग्य करताना दिसून येतात. शैक्षणिक विविध शिष्टयुक्ता व शैक्षणिक क्षेत्र संपन्न उत्तरी राष्ट्र महाराजांचे कार्य महाराष्ट्र शासनाच्या धोरणांना निरिहातच सांगण्यास सकारण दिसून येतात. त्याच वेळी म्हटले तर राष्ट्र महाराजा हे एक जन कल्याणासाठी जनहितकारी शासनाचे यत्न होते. प्रगत शासनांचे सारही दुरुवृत्ती आपणाने दिसून येते. स्त्री प्रजन असे प्राथमिक शिक्षण पंढरी राष्ट्र दक्षिण उत्तराखण्ड व उत्तराखण्ड यांचे शासनांच्या बाबतीत पोहोचण्याचे कार्य असे या सर्वच धोरणांचे स्वरूपे विचार दिसून येते. शैक्षणिक क्षेत्रात यत्न केले जाणे. शाळांची सुविधांचा सकारात्मक बाबीबरोबर मकारात्मक बाबी निदर्शनास येताना महाराजांचे महत्त्व जाणवते. पारधी राष्ट्र महाराजांची परितर्जन घडवून आणणे. पारधी काळ बदलला तरी महाराजांचा महत्त्व होत आहे. शाळांची सुविधांचा सकारात्मक बाबीबरोबर मकारात्मक बाबी निदर्शनास येताना महाराजांचे महत्त्व जाणवते.

1. सारडे अणुलक्ष्मी प्र. वाडे प्रकाश, यशवंत राष्ट्र महाराजांच्या बाबतीत कर्तव्य आणि शिक्षण यत्नात महाराजांचा महत्त्व जाणवते.
2. डॉ. माने ग. का. अखिल महाराष्ट्र परिषद यशवंतिसांग संत - 2005-2006
3. डॉ. काठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास 3. म. 1989 ते 1900 शैक्षणिक, शिष्टयुक्ता संशोधन 2013
4. शिंदे सी. एन. पाटील एन. डी. महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचा इतिहास, महाराष्ट्र सरकार
5. योसाते एस. एस. (संघ), काशीसुखी-यशवंत राष्ट्र महाराजांच्या बाबतीत महाराष्ट्र सरकार
6. डॉ. उपरसिंगराव पवार, यशवंत राष्ट्र महाराजांच्या बाबतीत महाराष्ट्र सरकार 1994
7. Kanburkar R. K., Glimpses of Rajasthan Shah Maharaja, Kolhapur 2010
8. Dhananjay Kheer, Rajasthan Shahu Chhatrapati Ek Samajik Karamkari Raja 1979.